
II

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՆԵՐԻ
ԱՌՕՐՅԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1946–1948 թթ.)*

ԳԱՅԱՆԵ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային Հայաստան, հայրենադարձներ, կորսված հայրենիք, առօրեականություն, <<սպիտակ էջեր>>, սոցիալական դժվարություններ, ախպար, բողոքներ, դժգոհություն:

Հայրենական մեծ պատերազմում ԽՍՀՄ հաղթանակը նոր փուլ բացեց ոչ միայն Միության երկրների և ժողովուրդների, այլև՝ աշխարհի տարբեր անկյուններում սփռված հայության կյանքում: Ստեղծված բարենպաստ պայմանները հիմք հանդիսացան հազարավոր սփյուռքահայերի Հայաստան գալուն:

1946 թ. դեպի Խորհրդային Հայաստան կազմակերպված Մեծ հայրենադարձության արդյունքում աշխարհի շուրջ 15 երկրներից տասնյակ հազարավոր հայեր վերագտան <<կորսված հայրենիք>>-ը: Թե՛ ընդգրկման ծավալով, և թե՛ մարդկանց թվաքանակով դա ամենամեծ ներգաղթն էր: Չնայած տարածված համընդհանուր ոգևորության՝ ներգաղթողները ստիպված էին բախվել մի շարք խնդիրների հետ, որոնք իրենց դրսևորումները գտան Խորհրդային Հայաստանի առօրյա կյանքում և <<սպիտակ էջեր>>-ի մաս կազմեցին:

Հայրենադարձների փորձությունները սկսվեցին Խորհրդային Հայաստան ոտք դնելուց անմիջապես հետո: Նրանք անցան դժվարին կյանքի տարբեր փուլեր՝ բնակավայրի փոփոխություն, կենցաղային նոր պայմաններ, հացի պակաս, սով. այդ ամենն իրենց սպասումներից տարբեր նոր իրականության մեջ:

Առաջին դժվարությունը, որին հանդիպեցին ներգաղթողները Հայաստանում, տեղաբաշխման, բնակավայրի, բնակարանի խնդիրն էր: Հայաստանյան իշխանությունները հիմնականում մտահոգված էին մարդկանց արագ տեղավորելու

---

* Ներկայացվել է 19. XI. 2019 թ.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ընդհանուր պատմության բաժնի հայցորդ: Հողվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. դ. Գարեն Խաչատրյանը (18. XI. 2019 թ.): Ընդունվել է տպագրության 22. XI. 2019 թ.:

հարցով, և այդ էր պատճառը, որ մեծամասամբ անտեսվում էր նրանց զբաղմունքը, մասնագիտությունը, գյուղաբնակ կամ քաղաքաբնակ լինելը¹: Նրանցից շատերը որակյալ արհեստավորներ և մասնագետներ էին, ովքեր ոչինչ չունեին անելու գյուղում: Օրինակ՝ Աթենքից ներգաղթած մի կահույքագործ, ով իր հետ բերել էր մրջանակներ շահած կահույքի նմուշներ, մնացել էր անգործ, քանի որ Սպիտակի շրջանի գյուղերում նույնիսկ աթոռ-սեղանի պատվերներ չէին լինում: Ցավոք, հողահատակ խրճիթի առաստաղից թափվող ջրից նրա բերած ամբողջ կահույքը փչացել էր²: Այս և նմանօրինակ դեպքերը ցույց էին տալիս, որ ներգաղթողներից շատերի ոգևորությունը՝ աշխատելու, նոր բան արարելու, անմիջապես մարել է, և տեղիք սովել հիասթափության:

Մակայն միայն արհեստավորները չէին, որ չէին ցանկանում մնալ գյուղում: Բոլորն էին ձգտում քաղաք. և՛ իրենց «սալօնական» կյանքը թողած մեծահարուստները, և՛ սովորել ցանկացող երիտասարդները, և՛ նույնիսկ գյուղական կյանքով ապրող մարդիկ: Մեծահարուստների ու հատկապես, նրանց կանանց համար դժվար էր պատկերացնել, թե ինչպես կարող էր հայ գյուղացին ամբողջ օրն արևի տակ կռացած և ոտքերը ցեխակալած հողում քաղհան անել ու դրա դիմաց ստացած աշխօրով չկարողանալ լուծել ընտանիքի հացի խնդիրը: Ահա թե ինչպես է սահման գծում կոլտնտեսուհիների և իր միջև 1946 թ. Բեյրութից հայրենադարձված Սայենի Պայանը. «Պեյրութի «սալօնական» կեանքից անմիջապես յետոյ, ինչպե՞ս կարողանալու էի կոլխոզնիկուհու կեանքը ապրել, երբ մի քիչ առանց հովանոցի արևի տակ մնալիս՝ հիվանդանում ու բժշկի օգնութեանն էի դիմում: Դրա համար իմ ֆիզիքական կառուցուածքը ընտելացած պէտք էր լինէր մանկութիւնից: Այսպես միանգամից ո՞նց կարելի էր ...»³: Բարձրաշխարհիկ կյանքով ապրող կանանց համար իսկական հիասթափություն էր այն, որ նրանք չէին կարող կրել իրենց բերած լայնեզր գլխարկները, բարձրակրունկ կոշիկները և պարահանդեսային զգեստները, քանի որ գյուղերի փողոցները փոշոտ էին ու ցեխոտ:

Քաղաք էր ձգտում նաև ներգաղթած հայ երիտասարդությունը, որոնցից շատերի երազանքն էր կրթություն ստանալ հայրենիքում: Շատ ընտանիքներ Հայաստան էին նույնիսկ եկել հենց այդ նպատակով: Նրանցից էր նաև հետագայում արդեն հայկական բասկետբոլի վաստակավոր մարզիկ կոչմանն արժանացած Դավիթ Դավիթյանի ընտանիքը: Վերջինս գրում է. «Մենք բուռն փափագ ունեինք սովորելու, ուսման մեջ ծարավ ունեինք, դա մեր (իր և եղբայրների – Գ. Ղ.) երազանքն էր՝

¹ Ա. Ս տ է փ ա ն յ ա ն. XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 144:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145:

³ Ա. Պ ա լ ե ա ն. Յուշեր ստալինեան օրերից, Լոս Անճելես, 1988, էջ 60:

սովորել Մայր Հայրենիքում»⁴: Եվ երբ նրանց փորձում են տեղավորել Ալավերդիում՝ պղնձահանքերում աշխատելու համար, մայրը լացակումած հայտարարում է. «Ես իմ զավակներին չարաչար աշխատանքով մեծացրել ու հասցրել եմ Հայաստան, որ նրանք պղնձահանքերում աշխատե՞ն, ոչ, երբեք ...»⁵: ԱՄՆ-ից ներգաղթած երիտասարդ Փոլ Մուրադյանը նպատակ ուներ կրթություն ստանալ Հայաստանում և անմիջապես վերադառնալ ծննդավայր⁶:

Հայկական գյուղերից փախչում էին նաև գյուղական վայրերից եկածները: Նրանցից շատերը, դեռ չըմբռնելով այն հանգամանքը, որ հեշտությամբ չեն կարող իՍՄԸՄ սահմանը հատել, երանությամբ սպասում էին այդ օրվան և խուսափում աշխատանքից: Օրինակ՝ Հալեպից գաղթած 5 զավակի հայր Աբրահամ Նահապետյանը, ով երկրագործական մեքենաներ աշխատեցնող և նորոգող էր, չէր ցանկանում գյուղ գնալ, իսկ քաղաքում էլ նրա համար աշխատանք չկար⁷: Չգնալը հիմնականում պատճառաբանվում էր աշխօրով, որը երբեմն տրվում էր ոչ թե դրամով, այլ՝ մթերքով: Հայկական գյուղերը չունեին երկրագործական նոր տեխնիկա, բոլորն աշխատում էին հին համակարգով, ինչն ավելի էր վանում հայրենադարձներին: Բացի այդ, գյուղական բնակավայրերում ազատ բնակմակերես չիլնելու պատճառով հաճախ հայրենադարձներին ժամանակավոր բնակությամբ տեղավորում էին տեղացիների բնակարաններում՝ կրկնակի անհարմարություններ պատճառելով վերջիններիս: Երբեմն նաև նրանք ստիպված էին լինում ապրել նույնիսկ գուներում:

Մակայն կային նաև ներգաղթողներ, որոնք երբեք չնկճվեցին, պատրաստ էին դիմակայել ամեն ինչի և վայրկյան անգամ չէին ափսոսում, որ եկել ու ապրում էին ծանր պայմաններում: Դրա փայլուն օրինակը 1946 թ. Սիրիայից ներգաղթած Զարուհի Չաթայանի ընտանիքն էր: Ահա թե ինչ է պատմում հայրենադարձը. «Պապաս չոբանություն արեց: Կոլխոզ էր էն ժամանակ, կոլխոզում չոբանություն արեց: Կովերի համար ժմեխ էին բերում: Ժմեխը գիտե՞ք, կեր էր կովերի, անասունների համար: Գնում էինք, ուտում էինք էդ ժմեխը, բայց երբեք ու երբեք պապայիս մտքով չի անցել, թե ընչի՞ եկա: Երբե՞ք: Լավ օրեր չտեսանք, բայց իմ

⁴ Դ. Դ ա վ ի թ ե ա ն. Չխամրող հուշեր, Լոս Անջելես, 2007, էջ 27:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Վերջին երազանք կամ GAME OVER» վավերագրական ֆիլմ (Տ. Պասկնիչյանի անձնական արխիվ):

⁷ Մ. Բ ա գ ա ր յ ա ն. Նամակներ սովետական «դրախտից» (ներգաղթի և ներգաղթողների մասին), Երևան, 1996, էջ 45:

պապաս ասում էր՝ մեր հայրենիքն է: Օ՛, հայրենիք, օ՛, հայրենիք՝ ասելով, հայրենիքում էլ մեռավ»⁸: Նման օրինակները եզակի չէին:

Խնդրահարույց էր նաև հայրենադարձների բնակության, նրանց համար տներ կառուցելու հարցը: 1946 թ. հունիսի 21-ի ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշման համաձայն հաստատվել էր բնակարանային շինարարության պլան: ՀԽՍՀ-ում կենտրոնական կոմունալ բանկը և գյուղատնտեսական բանկը պարտավորվում էին գյուղերում մասնավոր տներ կառուցելու համար հայրենիք վերադարձող ընտանիքների տրամադրել 25 հազար ռուբլի, իսկ քաղաքներում ու քաղաքատիպ ավաններում՝ մինչև 30 հազար ռուբլի վարկ՝ 15 տարում մարելու պայմաններով: Գյուղերում վերաբնակեցված հայրենադարձները 2 տարի ժամանակով ազատվում էին գյուղատնտեսական հարկից, ինչպես նաև ամուրի և միայնակ քաղաքացիները⁹: Այս և նմանատիպ պաշտոնական փաստաթղթերով կարծես ամեն ինչ հստակ էր: Երավիճակը, սակայն, այլ էր: Բանն այն էր, որ բնակարանային շինարարության համար նախատեսվող շինանյութի գումարները հաշվարկված էր պետական գներով, իսկ խորհրդային իրականության մեջ բացառություն կլինեք, եթե բնակարան կառուցողը կարողանար իրեն պետք եղած շինանյութը գնել համապատասխան պահեստներից: Գործարքը պարտադիր կատարվում էր պահեստապետի «միջնորդությամբ»՝ երբեմն պետական արժեքից երկու կամ երեք անգամ բարձր: Այդ պայմաններում պետական կառույցներին շինանյութ մատակարարող վարպետները քարհանքից քար, պահեստներից այլ շինանյութեր շինարարական հրապարակ տանելու փոխարեն գաղտնի բերում և բարձր գներով վաճառում էին բնակարան կառուցող ներգաղթյալներին: Շինանյութին բարձր գին վճարելուց բացի, մի փոքր հարմար տեղում հողամաս ստանալու համար պետական ինժեներին պետք էր կաշառել: Հաջորդիվ պետք էր գումար տալ նաև շինարարության կատարողականը հաստատող պաշտոնյային՝ բանկից վարկի մասնավճար ստանալու համար, քանի որ առանց նրա ստորագրության «բանկը գումար բաց չէր թողնում»¹⁰: Բացի այդ, շատ դեպքերում հայրենադարձների ձեռք բերած շինանյութը¹¹ տեղացիները գողանում էին շինհրապարակից: Հայրենա-

⁸ Ձ. Չաթայանի հարցազրույցը տե՛ս <http://hayrenadardz.org/hy/video/zaruhi-chatalian> (15. IX. 2019 թ.):

⁹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 35, գ. 31, թ. 104–110:

¹⁰ Մ. Բ ա գ ա թ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 20:

¹¹ Շատ դեպքերում հայրենադարձները շինանյութը իրենց հետ էին բերում: Օրինակ՝ 1946 թ. Ռուսինիայից հայրենադարձված Սարգիս Մազմանյանի հայրը իր հետ բերել էր «տախտակներ և արմատուրա», քանի որ լսել էր, որ «Հայաստանում երկաթ չի ճարվում»: Մ. Մազմանյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/sargis-mazmanian> (20. IX. 2019 թ.):

դարձների մոտ ընդունված էր բնակարանաշինության խնդիրները նկարագրել հետևյալ կերպ. «Տուն շինելը անեծք է Հայաստանին մեջ: Եթե մեկուն կուզես անիծել, ասա. «ինչպիսի Հայաստանի մեջ տուն կշինես»»¹²: Այս ամենով հանդերձ, վարկի մի մասը ծախսվում էր սնունդ ձեռք բերելու համար: Շատ դեպքերում այն ստացողը կաշառում էր ինժեներին, որպեսզի նա կատարողական թերթիկի մեջ նշի, թե իբր բաց թողնված գումարն ամբողջությամբ ծառայել է նպատակին, սակայն իրականության մեջ դա տրամադրվում էր ուտելիքին, իսկ որոշները հավաքում էին այդ գումարը՝ երկրից փախչելու նպատակով¹³: Հանապազօրյա հացի խնդիրը լուծելը շատ ծանր էր հայրենադարձների համար:

Կոմբինատներում և արտադրամասերում աշխատող հայրենադարձների վարձատրության կարգը պատշաճ կերպով չէր վերահսկվում, ինչի պատճառով ոմանք երբեմն դիմում էին զարտուղի ճանապարհների¹⁴: Շատ էին հատկապես նրանց կողմից խանութներից կատարված գողությունները: Հայկոմկուսի Լենինականի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար Ա. Հարությունյանին ՀԽՍՀ ՆԳՄ Լենինականի քաղաքային բաժնի պետ մայր Չավալովի ուղարկած գրությունից երևում է, որ հայրենադարձները, քաղաքի խանութներից մեկի վրա հարձակվելով, տարել էին միայն առաջին անհրաժեշտության մթերքներ՝ պանիր, ծխախոտ, կոնֆետ (իրիս)¹⁵ և այլն¹⁶:

Ահա այս և նմանատիպ առաջնային խնդիրները պատճառ դարձան, որ հայրենադարձների մեծ մասը հայրենիք ոտք դնելուց շաբաթներ անց ցանկացան լքել այն: Չկարողանալով ձեռք բերել «երկաթյա վարագույրը»՝ հայրենադարձները փորձում էին ուղիներ փնտրել, որպեսզի թույլ չտային հարազատներին հետնել իրենց օրինակին: Միակ լուծումը նամակագրությունն էր: Երբեմն վերաբնակեցման վարչության աշխատակիցները ստիպում էին կեղծ նամակներ գրել արտասահմանում մնացած իրենց բարեկամներին և հարազատներին՝ նրանց Հայաստան բերելու նպատակով: Շատերը գնում էին նման քայլի, քանի որ հակառակ դեպքում կարող էին զրկվել կամ փոխադրվել ավելի ցածր վարձատրվող աշխատանքի¹⁷:

¹² Մ. Բ ա գ ա ր յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 21:

¹³ Մ. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. Խորտակված երագների արահետներով, Լոս Անջելես, 1992, էջ 46:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 46, ց. 10, գ. 4, թ. 31, գ. 8, թ. 8:

¹⁵ Այդ տարիներին շատ տարածված էր «շուշա» կոնֆետը, որը հայրենադարձները շատ էին օգտագործում թեյի հետ՝ լուծելով շաքարի խնդիրը: Իսկ «իրիս» կոնֆետն ուղղակի «ձոխություն էր» երեխաների համար (Մ. Բ ու ը ս ա լ յ ա ն. Անորձատված սերունդ, Լոս Անձելլոս, 1993, էջ 61):

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 46, ց. 10, գ. 8, թ. 75:

¹⁷ Ա. Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 188:

Հայաստանից ուղարկվող գրեթե բոլոր նամակները ենթարկվում էին գրաքննության: Այդ էր պատճառը, որ երբեմն ստիպված էին կողավորված գրել երկրի ծանր դրության մասին: 1947 թ. ԱՄՆ-ից ներգաղթած Փոլ Անթառամյանը պատմում է. «Մենք ուրիշ նահանգում, Շիքագոյից էլ հեռու (մինչ Հայաստան ներգաղթելը – Գ. Ղ.), հողամաս ունեինք: Էդ հողամասի հարեւանությամբ երկու աղքատ ներգաղթող էին ապրում. մեկը՝ Լիտվայից, մյուսը՝ Լեհաստանից: Խմել շատ էին սիրում, բայց գինու փող չունեին՝ քացախ էին խմում ...: Երեւանից որ նամակ էինք գրում, ասում էինք՝ մամա, պապա, շատ լավ ենք, էդ կողքի հարուստներից էլ (նրանց անուններն էինք տալիս) լավ ենք ապրում»¹⁸: Մեկ այլ դեպքում գրում էին. «Աղջկադ ամուսնացրու, հետո արի»: Այն պարագայում, երբ աղջիկն ընդամենը 2 տարեկան էր¹⁹: Երբեմն հարազատները դժվարությամբ էին վերծանում նամակները, որոշ դեպքերում անմիջապես հասկանում էին էությունը, բայց դա չէր խանգարում նրանց ետ կանգնել իրենց որոշումից: Երբեմն էլ կարդալով և հասկանալով ամենը՝ նույնաբովանդակ նամակ էին ուղարկում: Օրինակ՝ Սայենի Պայյանը գրել էր իր եղբորը հետևյալ բովանդակությամբ. «Ձեր վերի յարկում մնացած լուսամփոփը հետներդ բերեք, չառած չգաք», իսկ եղբայրը պատասխանել էր. «Սայեն՝ փափաքիդ համաձայն, երբ վերի յարկից իջեցնում էինք լուսամփոփը, աստիճանների վրայ մեր ձեռքից ընկավ ու փշուր-փշուր եղաւ, այնպէս, որ բռնելիք տեղը չմնաց»²⁰: Իրականում լուսամփոփը գոյություն չունէր, իսկ «վերին հարկը» տանիքն էր, որտեղ չէր կարելի որևէ իր պահել:

Շատ դեպքերում նամակները գլխացավանք էին դառնում հենց տեղացի նամակատար պաշտոնյաների համար: Նախ ներգաղթյալները գրում էին արևմտահայերեն, այն պարագայում, երբ տեղացին իր կյանքում արևմտահայերեն չէր լսել, այնուհետև մանրակրկիտ գրաքննություն էին անցնում. հետևաբար, պաշտոնյան պատասխանատու էր յուրաքանչյուր տողի համար: Բացի այդ, հստակ էր, որ հայրենադարձները շատ են դժգոհում տիրող կարգերից: Արտասահմանում տարածվող անցանկալի տեղեկությունները կարող էին թանկ նստել պաշտոնյայի համար՝ աշխատանքից ազատվելուց մինչև բանտարկություն²¹: Այդ էր պատճառը, որ նրանցից շատերը խուսափում էին նամակները վերցնել, շատ դեպքերում էլ ավելորդ խնդիրներից խուսափելու համար դրանք պատռում և դեն էին նետում²²:

¹⁸ Փ. Անթառամյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://www.hayrenadardz.Org/hy/lifestory/paul-antaramian> (20. IX. 2019 թ.):

¹⁹ S. Meghreblian. An Armenian Odyssey. London, 2012, p. 65.

²⁰ Ս. Պալեան. նշվ. աշխ., էջ 82:

²¹ Նույն տեղում, էջ 78:

²² Նույն տեղում:

Բարդ և խճճված էին հայրենադարձ–տեղացի փոխհարաբերությունները: Ներգաղթողների համար խորթ էր այն մթնոլորտը, որը տիրում էր երկրում: Նրանք ստիպված էին ընդունել և ընկալել ապրելակերպի յուրահաստուկ նորմեր սահմանած մի կացութաձև, որն ինքնին սոցիալիստական էր և նման պարագայում անհնար էր այն յուրացրած, ու <<իրենցը>> համարող տեղացիների հետ բախում չլիներ:

Հայրենադարձ կանանց համար զարմանալի էր այն փաստը, որ տեղացի կանայք որևէ պատկերացում չունեին ոչ համաշխարհային մոդայի, ոչ նրբաձաշակ հագնվելու մասին: Տեղացի աղջիկներին զարմացնում էր հայրենադարձների հագուկապը, <<ֆրանսիական ժուռնալներից>> կարված նորաձև զգեստները, լայնեզր գլխարկները, բարձրակրունկ կոշիկները, լայնաթև հագուստները, գեղեցիկ զարդերը և այլն: Հայրենադարձների համար օտար և ոչ ընդունելի էր տեղացիների կենցաղի պարզությունն ու որոշ դեպքերում նաև միամտությունը, հաճախ անտեղյակությունն այս կամ այն պարզունակ հարցի վերաբերյալ: Երբեմն այն դարձնում էին ծաղրի առարկա: Այսպես, 1947 թ. Կահիրեից ներգաղթած Էմիլիա Օհանյանը պատմում է, թե ինչպես էր մայրը զարմանքից քարացել, երբ գյուղ-խորհրդի նախագահի կինը հարցրել էր, թե <<արդյո՞ք լուսինը իրենց մոտ էլ է էսպես>>²³: Մեկ այլ դեպքում <<կանանց արտասովելու աստիճան ծիծաղեցրել էր>> այն հանգամանքը, որ կարիքից դրդված <<Սև շուկայում>> նրանցից մեկը <<իր գիշերանոցը վաճառել էր որպես երեկոյան այցելության՝ օպերային շքեղ զգեստ, իսկ մյուսը բաղնիքի ցամքոցը համալսարանի դասախոսին վաճառել էր որպես թիկնոց>>²⁴: Այս և նմանատիպ իրավիճակները ծիծաղ էին պատճառում հայրենադարձներին, ինչը նրանք դիտում էին որպես <<դժոխքում դիմանալու միակ զենք>>²⁵: Հայրենադարձ–տեղացի վեճերը հաճախակի էին լինում, որը երբեմն լեզվակոպից վերածվում էր ողբերգության: Բավական էր, որ նրանք հանդիպեին որևէ տեղ տանը, թե փողոցում, երկուստեք կուտակված զայրույթը պռոթվում էր: Տեղացիները նրանց ծաղրում էին արևմտահայ բարբառով խոսելու, նրանց հագուկապի համար: Դա երբեմն այնքան էր ճնշում հայրենադարձներին՝ հատկապես երիտասարդներին, որ նրանք ամաչում էին տրանսպորտ նստել: Տեղացիները ծաղրում էին աղջիկների տաբատ հագնելը, տղամարդկանց փողկապ կապելը, նույնիսկ գլխարկ դնելը²⁶: Վիրավորական էր նաև <<ախպար>> արտահայտությունը, որով նրանք արդեն իսկ

²³ Է. Օհանյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://hayrenadardz.org/hy/video/emilia-ohanyan> (21. IX. 2019 թ.):

²⁴ Մ.-Մ. Մ ա ր ի կ յ ա ն. Հույսը գորավիզ, ընտանեկան ճակատագիր, Երևան, 2011, էջ 145:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 152:

²⁶ Փ. Անթառամյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/paul-antaramian> (25. IX. 2019 թ.):

զգում էին այն սահմանը, որ տեղացիները զծում էին իրենց միջև: Արտաքին աշխարհից կտրված հայաստանցիների համար հայրենադարձ հայերը կարծես ուրիշ մոլորակից եկած մարդիկ լինեին:

Ծանր էր նաև տեղացիների վիճակը: Երկիրը պատերազմից նոր էր դուրս եկել: Համատարած սով, թշվառություն և այդ պայմաններում հայերը ոչ միայն ստիպված էին մի կերպ պահպանել իրենց գոյությունը, այլև սեփական տունը կիսել արտասահմանից եկած իրենց «սարօրինակ» հայրենակիցների հետ: Բացի այդ, նրանք վիրավորված էին զգում: Չկար մի տուն, որը զերծ էր մնացել պատերազմի արհավիրքից: Տղամարդկանցից ոմանք, ովքեր ընտանիքի միակ կերակրողներ էին, զոհվել էին, ոմանք էտ էին վերադարձել հաշմանդամ: Հետևաբար, նրանք հայրենիքին մատուցած ծառայության դիմաց ակնկալում էին գոնե իրավիճակի չնչին բարելավում և ինչ-որ տեղ նաև «արտոնյալ» կարգավիճակի հաստատում: Իսկ ներգաղթողների գալույժ, փոխվեց ուշադրության կենտրոնը: Շատ էին լինում, երբ վեճերի ժամանակ տեղացիները վրդովված ասում էին. «Հերիք չէ Հայրենական պատերազմում այնքան զոհեր ենք տվել ու անասելի թշվառ օրեր ենք ապրել ու լուռ տառապել, հիմա էլ դուք եք եկել, գրավել մեր տները ու վայելում եք, իսկ մե՞նք»²⁷: Դա գիտակցում էին նաև հայրենադարձներից շատերը, ովքեր նման վերաբերմունքը բնական էին համարում: Մարսելից ներգաղթած Ռոբերտ Տեր-Մերգերյանը հիշում է. «Հորս հետ ման եմ գալիս, մի տղա հանկարծ ձեռքիցս խլում է պաղպաղակը: Ես չեմ մեղադրում, ուտելու բան չկար, կյանքը շատ դժվար էր»²⁸: Շատ դեպքերում հայրենադարձներն ամբողջ մեղքը բարդում էին իշխանությունների վրա: 1948 թ. Մուղանից ներգաղթած Աննա Մեմիրջյանը, ներկայացնելով հայրենադարձ-տեղացի տարբերությունները, նշում է. «Այդ չհասկնալը բնական է, ամերիկացիների ասած քոնյունիքեյձնի խնդիր է: Ոչ տեղացիներին են բացատրել, որ հայրենիք են գալու հայեր՝ ջարդից փրկված, իրար կորցրած-գտած, ոչ նորեկողներին են բացատրել, որ հայաստանցիները պատերազմ են տեսել, դժվարությունների մեջ են: Դրա համար էլ մի տեսակ իրար չէինք հասկանում»²⁹:

Տեղացիներից ոմանք խոստովանում են, որ ունեին նախանձի զգացում հայրենադարձների նկատմամբ: Դա հատկապես ակնհայտ էր երիտասարդների մոտ. «Նրանց տղաները լավ էին հագնվում, ունեին գեղեցիկ վարվելաձև, նիստուկաց, ինչը դուր էր գալիս աղջիկներին և դուր չէր գալիս մեզ»³⁰: Երբ

²⁷ Ս. Պալեան. նշվ. աշխ., էջ 71:

²⁸ Ռ. Տեր-Մերգերյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/robert-termergerian> (25. IX. 2019 թ.):

²⁹ Ա. Մեմիրջյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/anna-semirjian> (29. IX. 2019 թ.):

³⁰ Մեր գրառած նյութերից (Երևան, 2019 թ.):

ներգաղթողներին մաքուր ու կոկիկ հազնված էին տեսնում, առանց պատշաճությունները հաշվի առնելու տեղացիները երբեմն ասում էին. «Դուք ուրիշ էլ կունենաք, սա վաճառեք մեզ»³¹: Դիպուկ է Մովսես Բազարյանի վկայությունը, թե ինչպես երկու երիտասարդ իրեն դաշույնով սպառնացել են և հրամայել հանել բաձկոնը՝ գոռալով. «Դու շատ ես հազել, մեզ էլ է պետք»³²:

Մշակութային տարբերությունները խոչընդոտ էին նաև ամուսնությունների հարցում. նրանք միմյանց աղջիկ տալուց խուսափում էին: Հայրենադարձների կարծիքով տեղացիներն ապրում էին «բոլշևիկյան հոգեբանությամբ», մոռացել էին ընտանեկան մաքրամաքուր կապերը և բարոյական ավանդները, իսկ տեղացիները նրանց ավանդապաշտությունը բնորոշում էին որպես «ազգային սահմանափակություն»: Չնայած դրան, «խառնամուսնություններ», իհարկե, տեղի էին ունենում, որոնք ուղեկցվում էին ընտանեկան վեճերով. երբեմն այնպիսի հարցերի շուրջ, որոնք ներկայումս անհեթեթություններ կարող են թվալ: Հունաստանից ներգաղթած Ռուզան Խաչատրյանը պատմում է. «Մայրս դարաբաղի էր: Չորս տարի դիմացավ մորս ու հորս ամուսնությունը: Էն էլ՝ պարբերական կովով-դավով: Տատս ասում էր՝ բաստուրմա էինք սարքում, մամադ լաց լինելով փախչում էր մոր մոտ՝ դրանք հում միս են ուտում: Զեյթուն էինք ուտում, բերանն էր ծռում՝ էս ինչ թույն ա»³³:

Ճիշտ հարթության վրա չէին դրված նաև օրենքի ներկայացուցիչներ-հայրենադարձներ հարաբերությունները: Խնդիրն այն էր, որ պատերազմից հետո ստեղծված բարձիթողի պայմաններում իրավական մարմինները՝ հատկապես շրջաններում, թույլ էին աշխատում և օրենքի շատ ներկայացուցիչներ վարկաբեկում էին համակարգը, իսկական պատուհաս դառնում ոչ միայն տեղի բնակիչների, այլև հայրենադարձների համար: Նրանք հաճախ վիրավորական արտահայտություններ էին հնչեցնում հայրենադարձների հասցեին, ինչն «ավելի էր զգում վերջիններիս տեղացիների աչքերում»³⁴: Իրավապահներից ետ չէին մնում նաև պետական պաշտոնյաները: Այսպես՝ Լենինականի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի ֆինանսական բաժնի պետ Տ. Բաղդասարյանն աշխատակիցներին հանձնարարել էր կոլխոզներում և «Սև շուկաներում» ստիպողաբար «հարկման» ենթարկել այն հայրենադարձներին, ովքեր վաճառում էին իրենց անձնական ու տնային իրերը³⁵: Ֆինբաժնի աշխատակիցները, որպես իրենց քայլի արդարացում, հայտնել

³¹ Մ. Բազարյան. նշվ. աշխ., էջ 38:

³² Նույն տեղում, էջ 36:

³³ Ռ. Խաչատրյանի հարցազրույցը տե՛ս <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/ruzan-khachatryan> (29. IX. 2019 թ.):

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 46, ց. 10, գ. 31, թ. 97, 100, գ. 45, թ. 46:

³⁵ Նույն տեղում, գ. 8, թ. 22-24:

էին՝ «արհեստական դժվարություններ են ստեղծում հայրենադարձների համար և այդ կերպ պայքարում «հակախորհրդային տարր»-ի դեմ»³⁶:

Վերը շարադրվածը վկայում է, որ հակասությունների պատճառը ոչ միայն սոցիալական, ֆինանսական ծանր դրությունն էր կամ նախանձն ու, առավել ևս, ոտնահարված արժանապատվությունը, այլև սոցիալիստական մտածելակերպը: Խորհրդային իշխանությունը հայրենադարձներին դիտում էր որպես պոտենցիալ լրտեսներ և երբեմն պիտակավորում իբրև «հակախորհրդային տարր»: Ուստի մի հասարակարգում, որում տիրում էր վախի մթնոլորտ և ստեղծված էին ընդհանուր մտածողության պայմաններ, չէր կարող օբյեկտիվ վերաբերմունք դրսևորվել «այլ աշխարհից» եկած անձանց նկատմամբ: Ազատ և լայն մտափոփոխում ունեցող հայրենադարձի համար նման երևույթները խորթ էին: Նրանք չէին պատկերացնում, թե ինչպես կարող էր հանրային մտածողությունը կախված լինել բացառապես քաղաքական համակարգից:

Այսպիսով՝ քննարկված խնդիրները թույլ են տալիս փաստել՝ ստեղծված ծանր պայմանների պատճառով խորհրդային իշխանություններին չհաջողվեց ճիշտ կազմակերպել և համակարգել նման ծավալով հայրենադարձություն, որի կազմակերպման և ներգաղթողներին տեղավորելու ժամանակ թույլ տված սխալները բացասական տրամադրությունների պատճառ դարձան: Այդ ամենին գումարվեց նաև նույն ժողովրդի երկու հատվածի միջև գոյություն ունեցող լարվածության և անվստահության մթնոլորտը: Արդյունքում, հայրենադարձներից ոմանք չկարողացան հարմարվել և ձուլվել տեղի իրականությանը:

Մյուս կողմից, սակայն, նրանց համար Հայրենիքը դարձավ շոշափելի. շատերը հասկացան, որ անկախ քաղաքական իրադրությունից, սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, դա իրենց երկիրն է և պետք է ոչ միայն մասնանշել թերություններն ու սխալները, այլև պայքարել այն վերացնելու համար: Նրանք գիտակցեցին, որ հայրենիքի գաղափարն իմաստավորվում է միայն այնտեղ ապրելու ժամանակ:

Գայանե Ղազարյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ընդհանուր պատմության բաժնի ավագ լաբորանտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Խորհրդային Հայաստանի առօրեականության պատմության հարցեր: Հեղինակ է 5 հոդվածի: gayane.ghazaryan.1992@mail.ru

³⁶ Նույն տեղում:

REFERENCES

- Bazaryan M. Namakner sovetakan «drakhtits» (nergaghti ev nergaghtoghneri masin), Yerevan, 1996 (In Armenian).
- Bursalyan S. Amordzatvads serund, Los Anjeles, 1993 (In Armenian).
- Davitean D. Chkhamrogh husher, Los Anjeles, 2007 (In Armenian).
- Hayastani azgayin arkhiv, f. 1, c. 35, g. 31, f. 46; c. 10, g. 8; g. 4; f. 46, c. 31, g. 31; g. 45; g. 8 (In Armenian).
- Marikyan M.-M. Huuse zoravig, entanekan jakatagir, Yerevan, 2011 (In Armenian).
- Meghreblian S. An Armenian Odyssey. London, 2012.
- Palean S. Husher stalinean orerits, Los Anjeles, 1988 (In Armenian).
- Stepanyan A. XX dari hayrenadardzutyune hayots inknutyan hamakargum, Yerevan, 2010 (In Armenian).
- Vardanyan M. Khortakvads erazneri arahetnerov, Los Anjeles, 1992 (In Armenian).
- «Verjin erazank kam GAME OVER» vaveragrakan film (T. Paskevichyani andznakan arxiv) (In Armenian).
- <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/paul-antaramian>
- <http://hayrenadardz.org/hy/video/zaruhi-chatalian>
- <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/ruzan-khachatryan>
- <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/sargis-mazmanian>
- <http://hayrenadardz.org/hy/video/emilia-ohanyan>
- <http://www.hayrenadardz.org/hy/lifestory/anna-semirjian>
- <http://hayrenadardz.org/hy/lifestory/robert-ter-mergerian>

ИЗ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ РЕПАТРИАНТОВ
В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ
(1946–1948-е годы)

Г А Я Н Е К А З А Р Я Н

Р е з ю м е

Ключевые слова: Советская Армения, репатрианты, потерянная родина, повседневность, «белые страницы», социальные трудности, ахпар, жалобы, недовольство.

Победа СССР в Великой Отечественной войне вызвала большой энтузиазм не только среди народов советских республик, но и среди рассеянных по всему миру армян. Создавшаяся благоприятная международная обстановка послужила основой для возвращения тысяч армян в Армению, и началась Великая репатриация.

Репатрианты столкнулись со множеством проблем сразу после того, как прибыли в Советскую Армению. Им суждено было преодолеть такие трудности, как новые бытовые

условия, нехватка хлеба, голод. Тем не менее, следует отметить, что самая большая репатриация XX в. со всеми ее проблемами и негативными последствиями дала огромные положительные результаты. Первым из них было то, что родина стала материальной для репатриантов.

Գայանե Կազարյան – старший лаборант отдела всеобщей истории Института истории НАН РА. Научные интересы: проблемы истории повседневности Советской Армении. Автор 5 статей. gayane.ghazaryan.1992@mail.ru

FROM THE EVERYDAY LIFE HISTORY OF THE
REPATRIATES IN SOVIET ARMENIA
(1946–1948)

GAYANE GHAZARYAN

S u m m a r y

Key words: Soviet Armenia, repatriates, lost homeland, everyday life, “white pages”, social difficulties, akhpar, complaints, discontent.

The victory of the USSR in the Great Patriotic War aroused great enthusiasm not only among the countries and people of the Soviet republics, but also among Armenians spread all over the world. The victory, as well as the created favorable international situation, served as a basis for the arrival of thousands of Armenians to Armenia. The Great repatriation of Armenians began.

The repatriates faced a number of problems immediately after they had arrived in their homeland. They were destined to overcome various difficulties such as new living conditions, lack of bread, hunger.

Nevertheless, it should be noted that the largest repatriation of the 20th century with its all problems and negative consequences gave the huge positive results. The first among them was that homeland became tangible to repatriates.

Gayane Ghazaryan – Senior assistant at the Department of General History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: the problems of everyday life history of Soviet Armenia. Author of 5 articles. gayane.ghazaryan.1992@mail.ru